

СТИЛЬОВА РОЗМОВНА НОРМА ТА РОЗМОВНА ЛЕКСИКА

У мовознавстві давно утвердився термін «розмовна лексика». Здебільшого його використовують для позначення групи слів, що входять до складу літературної мови, не порушуючи її норм. Саме ж поняття норми передбачає як співвідношення «правильне — неправильне», властиве літературній мові, так і стилістичну диференціацію одиниць мови, закріплених чи то за усною/писемною формою спілкування, чи то за певним функціональним стилем мови, чи то за конкретною стилістичною ситуацією.

Стильова розмовна норма — ознака розмовного стилю спілкування. Залежно від того, яким рівнем мовно-літературного стандарту оволодів мовець, його розмовно-побутова мовна практика матиме відповідне співвідношення ненормативних/нормативних елементів, засобів вираження думки та емоцій, передавання ситуативної експресії. Тобто вона буде проявом усної літературної мови чи репрезентантом мови з периферійними перехідними елементами, з тяжінням до конотованої народнорозмовної мови з говірковими, діалектними, інтердіалектними, просторічними фонетичними, лексичними, граматичними елементами, особливостями наголошування, вимови, ритмомелодики, а можливо, із соціально-жаргонними нашаруваннями.

Найбільш виразною ознакою стильової розмовної норми є наявність лексики розмовного стилю. В енциклопедії «Українська мова» читаємо: «Розмовна лексика» — це «слова, що

протиставлені стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним забарвленням і функціонально-стильовим навантаженням». Отже, в контексті літературної мови та її норм розмовна лексика — це: 1) стилістичний засіб емоційної та смислової виразності того чи того художнього, публіцистичного, науково-популярного контексту; розмовні стилі; 2) кодифікаційний функціонально-стильовий параметр лексики; 3) нейтральний розмовно-побутовий словник, що в художньому стилі зазнає актуалізації й асоціативно-образної трансформації. Загалом проекція розмовної лексики на літературну писемну мову помітно впливає на диференціацію її складу, з якого, на перший погляд, «відсікається» стилістично нейтральний шар слів-побутовизмів, етнографізмів, професійних жаргонізмів, органічних у структурі розмовного стилю літературної мови.

Поняття «розмовна лексика» вужче, ніж поняття «лексика розмовної мови», оскільки останнє може покривати шари діалектних слів, просторіччя, сленгу, жаргону, суржику, усіх макротериторіальних варіантів народнорозмовної практики, зокрема й форм, неправильних «з погляду фонетичної, словотвірної, граматичної будови на зразок *кореш, холера, паняй*» (С. Я. Єрмоленко. Нариси з української словесності. — К., 1998. — С. 321), засвідчених художньою мовою, в якій стилізована розмовна норма ширша, ніж «літературна норма» стандартизованої мови.

Отже, термінологічний відповідник «розмовна лексика» — криве дзеркало й розмовного стилю літературної мови, оскільки відображає лише частку його лексичного складу, який в українській стилістиці вивчають на матеріалі розмовно-побутової мови, виробничо-службових жанрів усної мови, писемних текстів художнього та публіцистичного стилів.

Які групи слів зараховують до розмовної лексики? Наприклад, мовознавець Л. А. Коробчинська виділяла три підгрупи у структурі розмовної лексики: «1) власне *розмовна лексика*, 2) так зване *просторіччя*, 3) грубе просторіччя, або *вulгаризми*. У розмовній мові побуває також лексика, вживання якої обмежене територіально (*діалектизми*) або соціально (*жаргонізми* та *арготизми*)».

Здебільшого ж як першоелемент розмовної лексики визначають *емоційно-оцінну*, експресивну лексику: а) слова, які у своєму лексичному значенні мають позитивне чи негативне емоційне забарвлення (*чудесний, любий, мерзенний, огида, брехати*); б) лексика з формальними граматичними показниками емоційності (*мацюпусінький, злодюга, дідище*); в) слова, що виражають емоції жарту, пестливості, зневаги, презирства, іронії, вульгарності, лайливості (*псюха, негідник*), фамільярності (*братва, здоровило, шеф*), з відповідними ремарками у словниках; г) слова з вольовою конотацією. Емоційність мовця, як відомо, має ситуативні, соціальні та психічні передумови, а залежно від функціонально-стильових умов емоційність може мати ознаки розмовності, поетичності, публіцистичності. З-поміж вербальних виразників людських емоцій називають: вигуки (*ага, ого, овва, ух*), назви психічних, внутрішніх станів, емоцій (*переживати, ненавидіти, нудьга, радість, захоплення, зневага*), назви-характеристики людей (*писака, вертихвістка, бабій, реп'ях*), дій людини (говорити — *брехати, верзти, спати — дрихнути*, казати — *теревенити, базікати, лепетати*), частин тіла (*баньки, щічки, рило, пика, ротяка*), матеріальних об'єктів (*вазочка, рученька, городище*), а також будь-які поняття з негативним та позитивним оцінним компонентом семантики. Нейтральні лексичні одиниці, як правило, мають розмовні варіанти. А. А. Бурячок з-поміж оцінних слів усної розмовної мови називає підсилювальні й спонукальні частки, модальні слова.

Емоційність того чи того слова може бути компонентом його внутрішньої форми і не мати зовнішніх структурних ознак, а може досягатися за допомогою певних словотворчих ресурсів, набувати так званої емоційної розмовності у структурі певних сполучень слів (*Почала робити рекультивацію обличчя* [підправляти пудрою] (Є. Дудар); *Заскакує ота музична бацила в босу голову* [лиса голова] (Є. Дудар). Принагідно варто нагадати позицію М. М. Пилинського, який пропонував розрізняти розмовність «лексичну» та «словотворчу» і припускав, що у зв'язку з двоїстістю основи поняття «розмовна лексика» можна, очевидно, говорити про емоційно-експресивні й функціонально-стильові розмовні елементи.

Розмовна лексика — це й характерні для уснорозмовної практики складні іменники з дієслівним компонентом у формі наказового способу та дієслівним коренем у ролі другого компонента (*вернидуб, душогузб*); субстантивовані іменники (*старий, братова, диспетчерська*); іменники жіночого роду із суфіксом *-к-, -н-, -еч-, -анин-, -ш-, -их-* (*професорка, тяганина, головиха, директорша*); власні назви людей, що є варіантами офіційних власних назв (*Маруська, Настуня, Петрусь, Мишко*), та ін.

У певних стилістичних умовах розмовності набуває й книжна або ж стилістично нейтральна лексика, вжита у переносному значенні: *Він зібрав нас на званий обід чи на **преконференцію**?* — *шепнув професор Кадило академікові Валуйченку* (Є. Дудар); *Гласність дала результати. Показували по телевізору якусь **маніфестаційку**. З Москви* (Є. Дудар).

Розмовна лексика, як вже зазначено, — *кодифікаційний функціонально-стильовий параметр* одиниць літературної мови.

Проблеми лексикографічної характеристики постійно супроводжують процес фіксації розмовної лексики, вироблення чітких принципів її ремаркування. При цьому дослідники застерігають, що вагання у лексикографічній практиці щодо визначення «розмовності» того чи того слова пояснюється мінливістю лексичної норми, недостатністю обстеженого матеріалу, схиланням перед авторитетними джерелами і недостатньою гнучкістю, певним схематизмом системи стилістичних ремарок.

Із 30-40-х років ХХ ст. триває систематизація й упорядкування стилістичних позначень слів, які мають враховувати усну та писемну форми мови, функціональні сфери (принаймні п'ять основних стилів) та експресивні оцінки. Наприклад, слова усної сфери маркуються як *розм., просторіч., фам., дит., вульг., арг., шкільн., діал.* Розмовним є слововживання зі зниженим, іронічно-жартівливим, лайливим, фамільярним, пестливим забарвленням, що у словнику може набувати додаткової кваліфікації слова, як-от: *розм. несхв., розм. рідко, розм. жарт., розм. зневажл.* тощо.

Для лексикографів *розм.* — це ремарка біля літературного слова, уживаного переважно в усній мові та в мові персонажів

художньої літератури, у побутовому повсякденному спілкуванні. Зокрема, у концепції О. О. Тараненка «Новий словник української мови» (1996 р.) уточнюється, що цією ремаркою позначають мовні одиниці з вираженою невимушеністю, «неофіційністю» (*алкаш, баламут, дурниці*), слова з емоційно-експресивними суфіксами (*базікало, петеушник*), суфіксальні утворення назв осіб жіночої статі за родом занять (*вахтерка, інженерка*, але не *лікарка, ковалиха, учителька*), відвігукові дієслова (*ойкати*), іменники, що є стягненими утвореннями на зразок *анонімка, кіношка, кулінарка, маришрутка, мультики, тютюнка, читалка*, іменники зі збільшувальними, збільшувально-оцінними суфіксами (*ножище, вовцюган*), із зменшувальними чи зменшувально-оцінними суфіксами (*братик, дідок*, але не *гірка, столик*).

Лексикографи, вносячи такі слова до загальномовного словника, враховують їх уживання в літературі, частотність, обізнаність широкого загалу з ними, зв'язок із реальним функціонуванням у певних ситуаціях, наявність нейтрального варіанта. Нормативні, здебільшого нейтральні в повсякденному вживанні, вони підлягають і лексикографічній нормалізації з документуванням із літературних джерел, а тому «потребують» стилістичної ремарки, що вказує на їхній зв'язок із субмовою, ареальним вживанням, на виразну оцінність, через що шар розмовної лексики в літературній мові постає як доволі строкатий та неоднорідний, а її функціонально-стильова й семантико-стилістична параметризація має кількоступеневий характер. Відтак синонімічними, але не тотожними до ремарки *розм.* із цього погляду є *діал., прост. (простор.), жарг.*

Група розмовної лексики сучасної української літературної мови доволі активна, бо саме в орієнтованих на усність комунікативних ситуаціях вона природна й перебуває у стані стильової дифузії з іншими компонентами, де, власне, й виявляє свою розмовність. Система стилістичних позначок, як зауважує Л. В. Струганець, засвідчує лише «складний і суперечливий характер стилістичного забарвлення номінативних одиниць, що не підпорядковується якомусь одному принципу». Дослідниця простежила, як від словника до словника змінюється стилістичний ореол слова, зокрема: нейтралізація розмовно-

го значення, архаїзація семантики з явищем «орозмовлення», стилістична переінтеграція зі спеціальних сфер слововживання у розмовну, семантичне розщеплення слова з утворенням розмовного похідного, зміна конотацій слова, коли ремарка *розм.* засвідчує мінусову оцінку.

Розмовна лексика — це *нейтральний розмовно-побутовий словник*, який у художньому стилі зазнає актуалізації й асоціативно-образної трансформації. Особливий статус побутової лексики (загальноживаних слів, що називають предмети і явища в побуті всіх груп населення) визначає те, що вона не маркується у словниках так, як зазначалося вище, однак при цьому становить основу елементарного словника людини в її повсякденному невимушеному, неофіційному спілкуванні, зокрема в тому, який номінують поняттям «розмовний стиль літературної мови». Це чи не найбільша група слів нейтральних в емоційно-експресивному плані, які відображають загальний уклад повсякдення, звичаї, властиві народові. Йдеться про назви частин тіла людини — соматична лексика (*рука, нога, обличчя*), назви функцій (*сідати, стояти, згинатися*), назви спорідненості (*мати, батько, брат, сестра, дід, баба*), одягу (*спідниця, штани, пальто*) та процесів одягання (*одягати, надівати, знімати, приміряти*), продуктів харчування (*хліб, молоко, крупа, тионо, картопля*), страв (*каша, олів'є, холодець*), напоїв (*ситро, кола, горілка, квас*), меблів (*диван, канапа, стілець, торшер*), назв частин житлових та нежитлових приміщень (*їдальня, спальня, сіни*), споруд (*стайня, хлів*), сільського реманенту (*лопата, граблі, культиватор, сапка*), рухів (*іти, бігти, діставати, колоти, дробити*), транспортних засобів (*сани, віз, фіра*), тематичні групи лексики «турбота про тіло», «стосунки між людьми», «емоції, оцінки, почуття, волевиявлення», «розум — пам'ять», «характер людини», «моральність», «віра і релігія», «місцецтво і звичаї».

Актуалізація побутової лексики в «нерозмовному» контексті спричинюється до того, що предметні побутовизми набувають статусу лінгвокультурум. Наприклад, слово *макогін* здобуває етнонаціональну іронічну конотацію в обрядодіях, словесно-ситуативних стереотипах, в ужитково-побутових ситуаціях із погрожуванням комусь чимось (*До Хіврі сікався, за макогін*

ханався, І не на жарт-таки, сердега, розгулявся (П. Гулак-Артемівський). Порівняймо іронічне вживання лінгвокультурами *макогін* у гумористичній мові Євгена Дударя, де вона функціонує як вторинна номінація жезла працівника ДАІ — засіб регулювання руху, символ влади щодо водія: *Відчиняю дверцята. Сиджу. Чекаю. Він мені нахабно «макогоном» показує, мовляв, проїжджай.*

Поняття «розмовна лексика» за третім функціонально-стильовим параметром охоплює такі компоненти елементарного розмовного словника, як займенники, прийменники, сполучники, що виражають особові, просторові, логічні відношення у повсякденній мовній діяльності спільноти, беруть участь у поясненні складного через просте, зокрема виступають компонентами словникових дефініцій, а також слова так званої дитячої або шкільної мови.

Отже, для характеристики номінацій, за якими диференціюється розмовний стиль на тлі інших функціонально-стильових різновидів, використовують досить складний, неоднозначний термін «розмовна лексика», суть якого виявляють, на нашу думку, наведені параметри диференціації таких одиниць мови.